

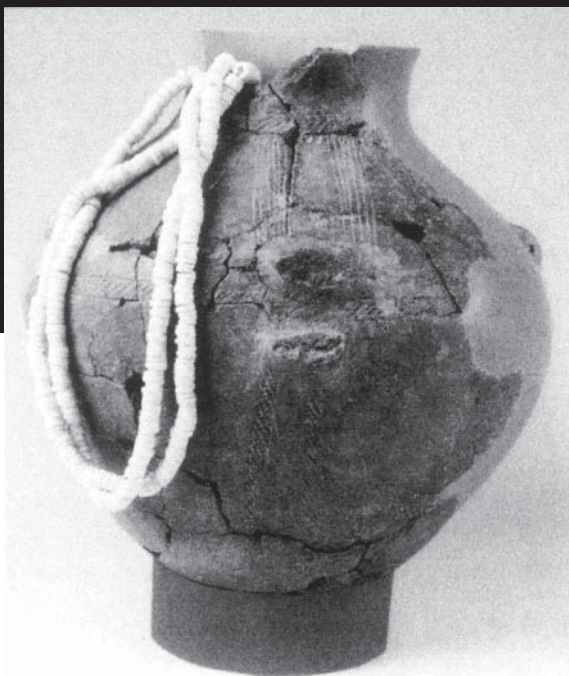
Fernando López Bravo

Josep Benedito Nuez

José M. Melchor Monserrat

4

EL SEGLE XX I L'ARQUEOLOGIA A VILA-REAL. ELS PRIMERS POBLADORS

Seriman, S.A.

BANCAIXA
fundació Caixa Castelló

PORCELANOSA

 facsa
Agua Potable
Societat de Foment Agrícola Castellonense, S.A.

INTRODUCCIÓ

Els estudis monogràfics de caire arqueològic sobre el territori vila-realenc són pràcticament inexistents, fet relacionable amb l'escàs nombre de jaciments dels quals tenim constància. Tanmateix, no s'ha d'oblidar la importància que ha adquirit un d'ells, Vil·la Filomena, que des del seu descobriment a principis de segle, ha estat inclòs en pràcticament tots els estudis que tracten aquell període cultural.

L'escassetat de troballes és paradògica amb la situació de privilegi que gaudeix aquest municipi. La seua ubicació entre dos rius com són el Millars i Anna o Sec, i l'existència de diversos barrancs com són els d'Esbarzers i Ràtils, ho ratifica, doncs l'aigua és un dels elements més desitjats i imprescindibles, a més a més de tractar-se d'un bé de primera necessitat per a l'home des dels seus començaments. Però d'altra banda, la transformació agrària que ha sofert gran part del terme municipal pel través de la terra al llarg del passat segle, ha estat un impediment a l'hora de conèixer la presència d'altres possibles emplaçaments arqueològics.

D'altra banda, la publicació dels resultats de les investigacions sobre el material arqueològic corresponent a tots aquests jaciments s'ha formalitzat en revistes científiques o en actes de congressos que gaudeixen freqüentment d'un accés prou restringit, i per tant, de poca divulgació, fet que impossibilita que siguin conegudes per part de la societat. Per aquest motiu, el que presentem és un nou treball de síntesi, amb una finalitat principalment divulgativa però sense perdre el seu caràcter rigorós i científic, sobre els primers pobladors del nostre terme municipal. Per això, hem fet una revisió del que ha estat la investigació arqueològica al nostre terme al llarg del segle passat, que és com dir al llarg de la història, tant d'excavacions com de prospeccions arqueològiques o fins i tot, troballes fortuïtes, però centrant-nos únicament en el període prehistòric, i més concretament en el Neolític i en el Calcolític, doncs són els únics períodes prehistòrics que han estat documentats dins dels límits del terme municipal de Vila-real.

EL NEOLÍTIC

Cap al 15000 a.C. es comencen a entreveure els primers signes d'un canvi climàtic que assenyalava la fi del període glacial quaternari. Però no serà fins el 8000 a.C. aproximadament quan se solidifiquen les condicions bioclimàtiques coincidents amb les actuals, moment en què s'inicia el segon període del quaternari anomenat holocè. Amb aquesta nova etapa tardiglaciària es produí un augment de la temperatura i de la humitat així com una transgressió de les aigües marines. Aquest canvi climàtic tingué les seues repercussions en el mode de vida dels diferents grups humans paleolítics, que hagueren d'adaptar-se a la nova situació. Des dels períodes culturals de l'Epipaleolític i del Mesolític, 10000-6000 a.C., es produiran diverses transformacions i canvis de forma lenta i gradual, tant en la cultura material com en el seu mode de vida que desembocaran finalment en el Neolític. Aquest terme encunyat per J. Lubbock l'any 1865 fa referència únicament al nou mètode de treball de la pedra basat en la pulimentació a diferència del

de la talla utilitzada durant el Paleolític, encara que sota aquesta denominació s'entén un ampli conjunt de canvis de caire econòmic, polític i social. El Neolític es caracteritza pel pas d'una economia de subsistència basada en la caça i en la recol·lecció, a una altra economia anomenada de producció, basada en el conreu i en la ramaderia. A partir d'aquest moment, l'home aprendrà a domesticar tant les plantes com els animals, modificant i controlant el medi ambient per al seu bé. Aquest fet comportà una millora en el seu règim alimentari, un augment demogràfic, l'aparició dels primers excedents agraris, el naixement dels intercanvis comercials, la sedentarització dels grups neolítics, la construcció de cabanes i creació de poblats, una nova organització políticossocial així com nombroses transformacions tecnològiques.

Malgrat que la presència de l'home a les terres castellonenques es coneix des del Paleolític inferior, no serà fins l'etapa cultural del Neolític quan el podrem constatar per primera vegada en el nostre terme. Els marges del riu Millars ofereixen al llarg del seu recorregut des d'Onda fins a Vila-real un gran nombre de cavitats de diversos tamanys i fondàries, algunes fins i tot tan senzilles com abrics, formades a l'interior dels conglomerats de còdols i graves tan característics de les terrasses quaternàries d'aquest riu, i algunes d'elles han estat utilitzades com a lloc d'enterrament principalment des del Neolític fins al Bronze.

En una d'aquests buits, però en el marge esquerre del Millars, i per tant, dins del terme municipal de la veïna Almassora, Doñate va exhumar en la dècada dels setanta un enterrament col·lectiu del qual es va recuperar com aixovar un únic fragment ceràmic que correspon a una vora amb el llavi bisellat, d'una punta de sageta de sílex, uns 102 grans discoidals de collar, un penjoll d'os, 8 caragols i un nòdul de color ocre groguenc. Amb aquest aixovar es pot situar cronològicament aquest enterrament cap a una fase final del Neolític o començaments del Calcolític o Eneolític, 2750-2500 a.C.

En aquesta mateixa dècada, concretament l'any 1976, i gràcies a les obres de condicionament per a l'ampliació de les conduccions d'aigua en el marge dret del Millars, es va trobar de forma casual un amagatall que contenia un recipient ceràmic acompanyat per uns dos mil grans de collar. Es tracta d'un vas incomplet de cos globular de coll cilíndric amb quatre anses, dues disposades verticalment de secció circular, que es troben alternades amb altres dues més senzilles del tipus de mamellons amb perforació horitzontal. Li falta la vora i el llavi així com la part alta del coll. Presenta una pasta de color negre amb escàs desgredant. Les seues superfícies són de color amarronat i presenta l'externa una engalva que ha estat posteriorment brunyida (fig. núm. 1; làm. núm. 1). Aquest recipient ceràmic el podem veure exposat al Museu de Belles Arts de Castelló del carrer Cavallers.

La decoració que porta és de tipus geomètric i lineal, disposada per quasi tot el seu cos, tractant-se fonamentalment de franges horitzontals i verticals amb incisions oblíquies realitzades amb un instrument dentat i reomplides amb pasta blanca o caolí. Entre la franja horitzontal del coll i les dues de les anses es pot observar una línia incisa feta amb un punxó que representen llàgrimes, de la qual ixen grups de 5 o 6 línies verticals, també incises, disposades al costat de les 4 anses, de les quals arranquen diverses franges verticals fins arribar a la base. Les seues dimensions són: alçada màxima: 23,3 cm; diàmetre màxim, 27,3 cm; diàmetre boca, 12 cm.

Malgrat que aquesta peça fóra fruit d'una troballa casual, i per tant, fóra de context arqueològic, pel tipus de decoració i pel tractament de la superfície, caldria situar-la dins d'un moment final del Neolític, cap el 3000 a.C.

L'ENEOLÍTIC

L'etapa cultural de l'Eneolític, també anomenat Calcolític, es caracteritza fonamentalment per l'aparició de la metal·lúrgia, que tingué lloc cap al VII i VI mil·lenis a.C. en poblats del Pròxim Orient. Aquest fenomen arriba a les comarques del País Valencià cap a la meitat del III mil·lenni a.C., com a conseqüència principalment de la influència exercida des del sud per l'anomenada cultura de Los Millares i des del nord pels primers grups metal·lúrgics.

A més a més dels utensilis metàl·lics, aquest període també es caracteritza per la generalització d'hàbitats en poblats tant en el pla com en llocs elevats (moles), abandonant d'aquesta manera les coves neolítiques, així com pels nous rites d'inhumació com són les coves d'enterrament múltiple.

La cultura material està formada principalment per útils lítics com raspadors, puntes de sageta, fulls-ganivet; objectes de pedra com ara pedres pulimentades amb les quals contrueixen destrals i aixes; objectes de metall com punyals; petxines, ossos i banyes de cérvol, per fabricar punxons, espàtules, allisadors, etc. També en os destaquen els ídols oculats i/o plans. Els primers estan fets sobre un os llarg pintat o gravat, on es representen uns cercles concèntrics a manera d'ulls com a motiu principal. Els altres estan realitzats sobre xicotetes plaques d'os o de pedra que representen figures humanes molt estilitzades. Dins de la cultura material no podia faltar la ceràmica, que està elaborada a mà. Aquestes peces ofereixen una pasta de qualitat mitjana amb una presència abundant de desgreixant. Les formes més destacades corresponen a vasos globulars, semiesfèrics, xicotets cossis, gobelets, etc. Poden dur uns mamelons o xicotetes anses com a elements de prehensió, ubicats molt a prop de la vora. La major part de les ceràmiques no porten decoració, però quan en presenten, es disposa en la seua superfície externa on podem trobar les incisions, les estries i els peninats.

Entre els elements ornamentals més representats es troben els penjolls, els grans de collar i els braçalets.

El 1922 tingué lloc a Vila-real el descobriment del jaciment arqueològic anomenat Vil·la Filomena, del qual es faria un gran ressó en tots els diaris locals, provincials i fins i tot en alguns de València, Barcelona i de França, fet que comportà la visita al jaciment d'insignes investigadors de principis de segle com Joaquín Peris o els professors Pere Bosch Gimpera i Francisco Beltrán Bigorra entre altres.

Vil·la Filomena es troba (o trobava) dins d'una finca d'esbargiment que se situa a uns dos quilòmetres del nucli urbà, molt a prop de l'ermitori de la Mare de Déu de Gràcia, al marge dret del riu Millars. Al 1917 el nou propietari rebaixà un montícul de terra amb la finalitat de nivellar el terreny. Durant aquestes tasques eixiren al descobert diversos fragments ceràmics i un esquelet humà. Al març de 1922 el propietari Manuel Llorens realitzà noves tasques agrícoles que tingueren com a conseqüència immediata la troballa de nous fragments ceràmics així com diversos objectes fabricats en os. En aquesta vegada sí que donà a conèixer el descobriment a diverses personalitats de l'àmbit local. Els treballs arqueològics començaren amb l'escultor José Ortells i continuaren amb l'advocat Juan Nebot López, ajudat pel seu germà Matías, i posteriorment pel metge Joaquín Tuixans, qui en 1932 trobà en cavitats en forma de síges situades a la partida del Boverot a Almassora, dues urnes ceràmiques enquadrades dins de la primera Edat del Ferro (s. VII a.C.) i que posteriorment foren donades al Museu de Prehistòria de València i estudiades per Bosch Gimpera. La intervenció de Vicente Sos Baynat es produí en un últim moment,

qui s'encarregà d'ordenar i classificar tot el que es va trobar, i posteriorment de traure'l a la llum mitjançant la publicació en tres parts en el *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*. Un altre participant esporàdic en l'excavació fou un jove castellonenc que en aquell moment es trobava estudiant a l'institut, Francisco Esteve Gálvez, qui presentaria trenta anys després una comunicació al *IV Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas* sobre la ceràmica campaniforme trobada en aquest jaciment.

Segons els excavadors, Vil·la Filomena es tractava d'una necròpoli que comptava amb unes 35 fosses o hipogeus circulars en forma de sitja (27 segons Esteve), amb una profunditat que oscil·lava entre els 2 m i que en un principi havien estat cobertes per un túmul que tindria una alçària d'uns 4 o 5 m.

Però malgrat la troballa de les restes humanes, no es tractava ben bé d'una necròpoli d'inhumació calcolítica. Durant el període de l'Eneolític s'abandonen les coves per passar a habitar les zones planes que es troben pròximes als recursos aquífers. L'incipient urbanisme està constituït per poblats formats de cabanes construïdes amb materials poc peribles, de les quals tan sols s'han trobat una sèrie d'estructures d'emmagatzematge (sitges) excavades a terra i distribuïdes pels voltans de la cabana. Aquestes sitges, com les de Vil·la Filomena que s'havien interpretat com a hipogeus funeraris, serien per la seua reduïda grandària, dipòsits d'emmagatzematge relacionats amb els llocs d'habitació del poblat, doncs l'abundància del material arqueològic, les restes faunístiques i l'existència d'aquestes sitges així semblen indicar-ho. A més a més, en moltes de les suposades fosses no aparegueren restes antropològiques, malgrat que en un moment final pogueren aprofitar els seus habitants diverses sitges com a hipogeus funeraris individuals, excepte en un cas on es trobaren dos cranis. No obstant això, aquesta forma d'enterrament és encara prou excepcional, doncs fins al Bronze es continua utilitzant les coves per dipositar els difunts.

Les restes humanes exhumades corresponen a un mínim de sis individus, doncs varen ésser sis els cranis trobats amb un conjunt d'ossos prou incomplet que pertanyien a diferents parts de l'esquelet humà. Les restes faunístiques corresponen, entre d'altres, a cabres, ovelles, cérvols, etc. El material arqueològic obtingut correspon principalment a ceràmica, però no falten els objectes d'ornamentació així com altres instruments elaborats de pedra, os i ivori (penjolls, destrals, grans de collar, punxons, etc).

Pel que fa a la ceràmica, Sos Baynat diferencià tres tipus de pastes diferents, doncs, *“hi ha unes fabricades amb un fang fi i negrenc, sense quasi granulació en l'interior. Altres són de més gruix i de materials granulats i aspecte en uns casos negre i en altres rogenc. Altres, en fi, les més bastes, són ceràmica molt grossa i el fang està mesclat amb trossets de vidres de barritina, calcita i grans amorfs de diverses pedres”* (Sos 1923). Pel que fa a les formes, distingeix quatre tipus: *“A) tipus amb la paret recta o lleugerament corba des de les vores a la base. B) tipus més o menys campaniformes. C) tipus amb l'obertura del vas molt estret respecte a la capacitat mitjana. D) tipus, per últim, com la cassola, semiesfèrica i amb la vora més prima”*. (Sos 1923)

Esteve indicà que es van recollir *“tres vasos llisos i nombrosos fragments de la mateixa espècie o decorats, alguna vegada, per adorns en relleu, i amb més freqüència per incisions”*. (Esteve 1954).

Tota aquesta ceràmica està fabricada a mà i les formes més usuals són les globulars i les semisfèriques amb mamellons o senzilles anses anulars. La major part de les peces es caracteritzen per no portar cap tipus de decoració és a dir, són llises, però quan en duen, aquesta es presenta de manera incisa o impresa. Però ha estat la ceràmica cam-

paniforme la troballa que ha donat més importància, interès i publicitat a aquest jaciment. Cap al final del tercer mil·lenni a.C. apareix a l'Europa occidental i fins i tot al nord d'Àfrica, el que s'ha anomenat aixovar campaniforme, on destaca principalment la ceràmica acampanada, els botons d'os amb perforació en "v", els braçalets d'arquer, diferents tipus d'armes com els punyals de coure de fulla plana amb llengüeta, puntes de coure ovals i del tipus palmela, puntes i fulles de sílex, objectes de coure, als quals de vegades s'afegeixen objectes fabricats en or com arracades, anells, etc. El vas campaniforme no es tracta ni d'una cultura i ni molt menys d'un poble, sinó més bé d'una ceràmica, que junt amb l'aixovar abans esmentat, formava part d'una sèrie de béns de prestigi que s'havia difós per l'occident europeu per mecanismes de tipus comercials, però restringint-se en un primer moment, a les elits locals.

La denominació de vas campaniforme procedeix del recipient ceràmic més característic amb perfil de campana. Són peces que no porten anses i ofereixen pastes prou depurades que han sofert una bona coccio amb un acabat curós. Les formes ceràmiques més comunes corresponen a vasos en forma de "S" i a cossis hemisfèrics. La decoració d'aquestes peces se situa al llarg de la seua superfície exterior i de vegades en la part superior de la cara interna mitjançant la impressió d'una eina dentada o d'incisions, on els motius decoratius més comuns són les bandes horitzontals, triangles, ziga-zagues, reticulats, etc. Un altra tècnica decorativa, però menys freqüent, és la que consisteix en l'aplicació de cordes impreses sobre la superfície de la ceràmica encara sense coure formant sèries de línies disposades de manera horitzontal. A la península Ibèrica s'han distingit fins a cinc estils diferents:

1. AOC (*All Over Corded*): típic vas acampanat amb perfil en "S", decorat amb línies horitzontals realitzades amb la impressió de cordes.
2. Marítim (*Maritim*): la decoració que presenta està realitzada a pinta o rodeta.
3. CZM (*Corded Zoned Maritim*): amb decoració similar a l'anterior però amb les línies horitzontals impreses amb cordes.
4. Puntillat: formes ceràmiques amb decoració puntillada amb motius geomètrics.
5. Estils regionals: diversitat de grups regionals (Salamó, Ciempozuelos, Carmona, Palmela, Llevant, etc.), amb decoració incisa i estampada formant motius més complexos.

El període d'utilització del vas campaniforme a la península Ibèrica s'extén aproximadament entre el 2300/2200 fins el 1600 a.C. La cronologia atorgada per als campaniformes de tipus marítim i cordat és de 2200-2150 a.C., mentre que per als grups regionals és de 2150-1700 i, finalment, per als estils regionals més tardans és de 1700-1600 a.C.

La periodització del Calcolític al País Valencià s'inscriu per a altres autors dins de l'etapa cultural Neolític II (3400-1800/1700 a.C.):

1. Neolític IIA: horitzó de les ceràmiques esgrafiades (3400-2800 a.C.).
2. Neolític IIB: horitzó precampaniforme (NIIB1 2800-2500 a.C. i NIIB2 2500-2200/2100 a.C.).
3. Neolític IIC o també Horitzó Campaniforme de Transició (HCT) cap a l'Edat del Bronze, situat cronològicament entre el 2200/2100 i el 1800/1700 a.C., caracteritzat per una modificació en el patró del poblament, per la creixent importància de les relacions comercials de llarga distància i també per les evidències de jeraquització social.

Aquest tipus de ceràmica no és ni molt menys molt abundant a la zona del País Valencià si es compara amb altres àrees, doncs tan sols en uns 50 jaciments ha estat trobada. Per al campaniforme valencià s'han establert dos estils ben diferenciats; el Marítim, anomenat també Antic o Internacional (2200-2000 a.C.); i l'Incís o Recent (2000-1700 a.C.). Durant l'Horitzó Marítim apareixen les decoracions cordades (impressió de cordes), les mixtes (bandes llises combinades amb decoracions puntillades o impreses), les d'estil internacional (decoracions puntillades o impreses, ratllades o reticulars), l'estil compost (bandes simples alternades amb altres motius decoratius en les franges reservades) i el de transició (motius geomètrics). En el Campaniforme Recent la ceràmica es realitza mitjançant quatre tècniques decoratives: el puntillat, la incisió, l'estampat i la pseudoescissió. L'última fase del campaniforme valencià es caracteritza per l'estil anomenat Clàssic Tardà, caracteritzat per la presència de tres o quatre franges de triangles amb el vèrtex cap a baix.

Del jaciment de Vil·la Filomena procedeix un lot de ceràmica d'aquest tipus que cal considerar-lo com un dels més importants al País Valencià. Està format per un vas sencer i 32 fragments. L'inventari del material ceràmic l'hem extret del treball que ha portat a cap Bernabeu (1984) a partir de l'estudi directe de les peces realitzat per Harrison (1977):

1. Vas campaniforme complet d'estil marítim. (Fig. 2, núm. 1746, fig. 3. làm. 1).
2. Tres fragments que corresponen al cos d'un vas de característiques similars a l'anterior. (Fig. 2, núm. 1747).
3. Fragment de base d'un vas campaniforme amb decoració puntillada. (Fig. 2, núm. 1748).
4. Tres fragments de vora amb decoració puntillada. (Fig. 2, núm. 1749, làm. 2 núm. 4).
5. Diversos fragments d'un vas campaniforme amb decoració cordada tant a l'exterior com a l'interior. (Fig. 2, núm. 1750, làm. 2 núm. 5).
6. Dos fragments que podrien pertànyer a la base del vas anterior. (Fig. 2, núm. 1751).
7. Fragment de vora amb decoració cordada. (Fig. 2, núm. 1752).
8. Quinze fragments del cos amb decoració mixta. (Fig. 2, núm. 1753 a 1759 i 1764).
9. Nou fragments de vora amb decoració mixta. (Fig. 2, núm. 1760 a 1763, làm. 2 núm. 8 i 9).
10. Fragment de base amb decoració mixta. (Fig. 2, núm. 1765).
11. Quatre fragments del cos amb decoració campaniforme incisa. (Fig. 2, núm. 1768).

El jaciment de Vil·la Filomena és un dels més importants amb ceràmica campaniforme del País Valencià, i no únicament per la quantitat de ceràmica, sinó principalment per la seua singularitat. Es tracta de l'únic jaciment valencià fins l'actualitat on s'ha trobat ceràmica amb decoració cordada, representat per un vas fragmentat amb decoració de línies circulars horitzontals tant a l'interior com a l'exterior. És l'exemplar més complet amb aquest tipus de decoració de tota la península i la troballa més meridional de l'occident europeu, i que cal relacionar-lo amb les troballes catalanes, producte d'importacions de l'Europa del nord, i més concretament de l'àrea del Rin. És també l'únic al País

Valencià que compta amb ceràmiques que presenten decoració mixta. A més a més, és un dels pocs amb ceràmica de l'estil marítim, també poc abundants a les comarques valencianes. Quant a la seua datació, el fet que la major part dels fragments porten una decoració impresa i/o cordada, pot indicar-nos la seua adscripció cronològica cap a un primer moment de l'horitzó campaniforme. Pel contrari, els escaducers fragments de ceràmica amb decoració incisa és un clar indicatiu de la més que possible perduració del jaciment en moments posteriors.

És important no oblidar que tots aquests fragments ceràmics junt amb les restes de troballes, constitueixen un únic conjunt, doncs a causa de la deficient excavació arqueològica realitzada, no s'ha pogut aïllar els diferents materials que componien cadascuna de les sitges descobertes.

No obstant això, no hem d'oblidar la importància que ha tingut aquest jaciment, perquè fou un dels primers del territori valencià on hi aparegué aquest tipus de ceràmica. Fins les dècades dels anys seixanta/setanta la seua presència al País Valencià era pràcticament desconeguda, fet que afavorí el seu coneixement en ser un dels pocs jaciments citats de manera quasi exclusiva per gran part de la investigació arqueològica tant nacional com internacional.

D'altra banda, segons Bernabeu i Martí, aquest jaciment evidència la utilització de sitges dins dels poblats com a forma de sepultura durant l'HCT (darrer terç del III mil·lenni a.C.) essent aquestes paral·lelitzables als poblats excavats en l'àrea andalusa de l'Alt Guadalquivir.

Malauradament, fins l'època romana no tornem a tindre notícies o indicis de cap grup humà que poblara el nostre territori, malgrat la relativa abundància de jaciments que es troben al voltant del nostre terme des del Bronze com poden ser els de el Torrelló i el Bovalar a Almassora, Vinarragell a Borriana, etc.

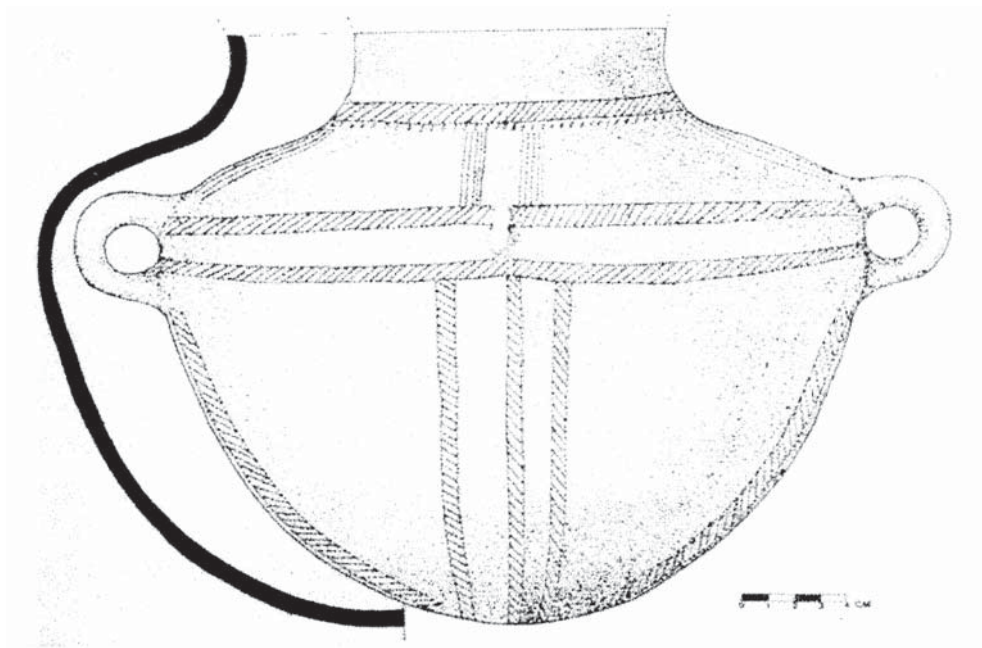

Figura 1. Vas neolític de perfil globular amb coll cilíndric. (Font, Olària 1977).

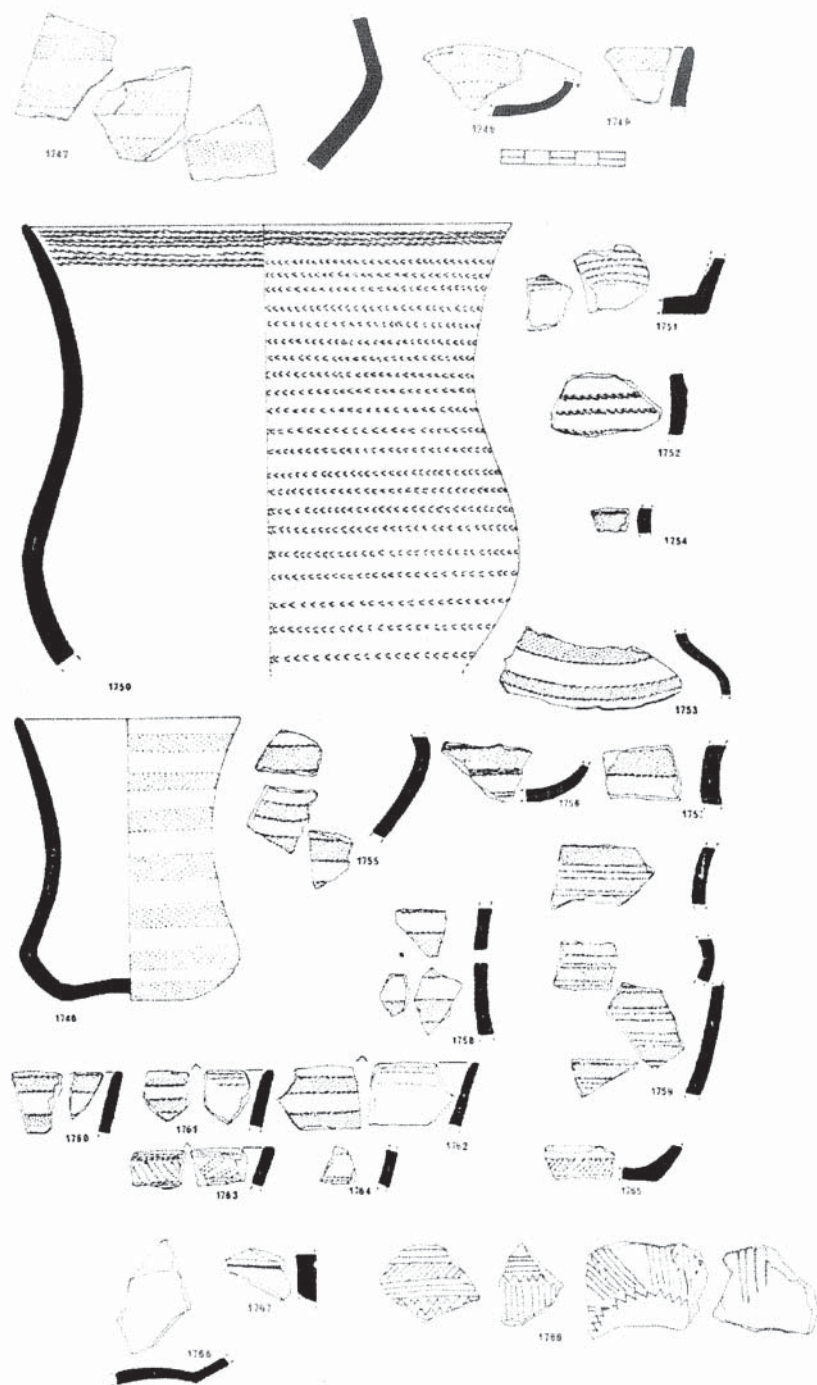

Figura 2: Ceràmica campaniforme de Vil·la Filomena. (Font, Harrison 1977).

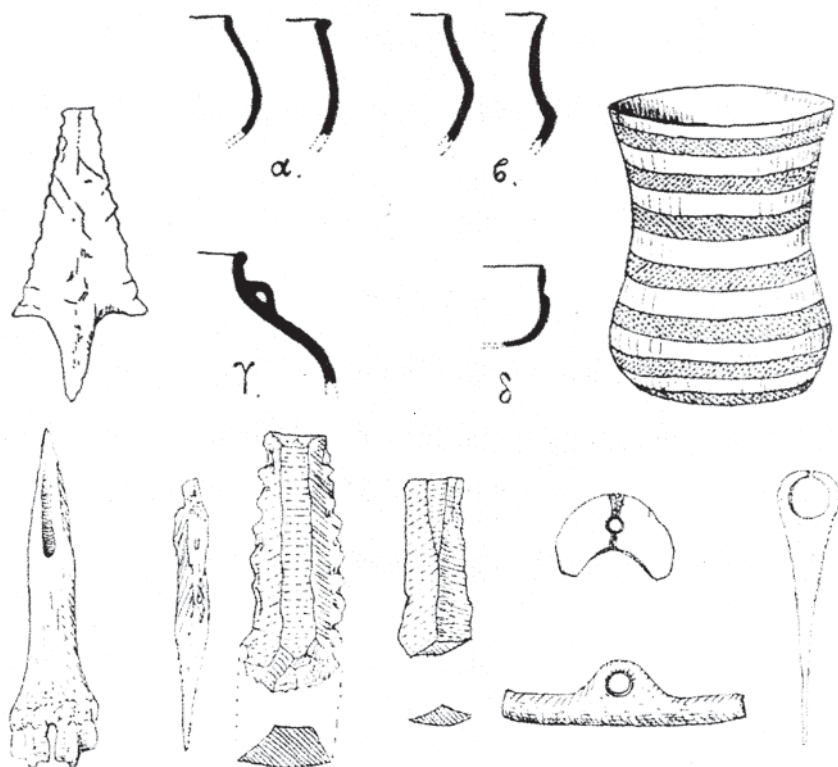
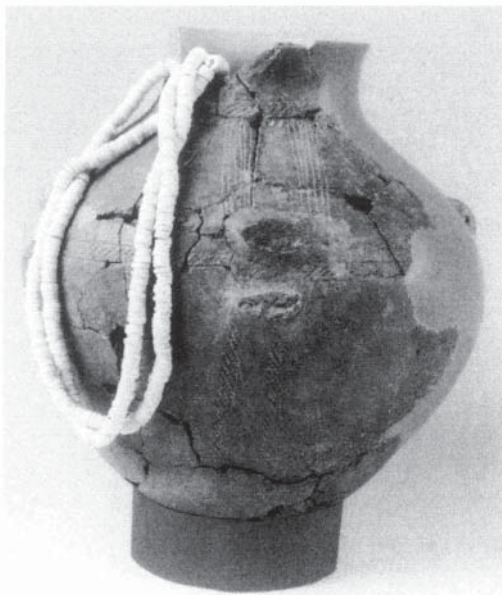

Figura 3. Material i perfils ceràmics de Vil·la Filomena. (Font, Sos 1924).

*Làmina 1. Vas neolític de perfil globular amb coll cilíndric.
(Font, Gusi, 2001).*

Làmina 2. Vas campaniforme d'estil marítim. (Font, Bernabeu 1984).

Làmina 3. Fragments de ceràmica campaniforme amb decoració puntillada (núm. 4), cordada tant a l'interior com a l'exterior (núm. 5), mixta (núm. 8 i 9). (Font, Bernabeu, 1984).

Bibliografia

- Almunia, J.L. (1923): "Arqueología valenciana en 1921 y 1922". *Almanaque de las provincias*. Valencia, p. 269.
- Ballester Tormo, I. (1929): "La covacha sepulcral del Camí Real". *Archivo de Prehistoria Levantina*, I. Valencia, 31-85.
- Beltrán Bigorra, F. (1922): "Sobre un yacimiento eneolítico de Villarreal (Castellón)". Notas y comunicaciones de la sesión de 28 de septiembre de 1922, de la Sección de Valencia de la Sociedad Española de Historia Natural. *Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural*, tomo XXII, pág. 341.
- Bernabeu Auban, J. (1978): *Los elementos de adorno en el Eneolítico valenciano*. Memoria de licenciatura. Facultat de Geografia i Història. Valencia.
- Bernabeu Auban, J. (1984): *El vaso campaniforme en el País Valenciano*. Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigaciones Prehistóricas, 80. València.
- Bernabeu Auban, J.; Martí, B. (1990): "El País Valenciano de la aparición del Neolítico al horizonte campaniforme". *Aragón/litoral mediterráneo: intercambios culturales durante la prehistoria*. Zaragoza, 201-230.
- Bernat Esplugues, J.F. (1996): "Fragmentos de Prehistoria". *Cadafal*, s/p. Vila-real.
- Bosch Gimpera, P. (1923): "Sepulcres de Filomena a Villarreal (Castelló)". *Butlletí de l'associació catalana d'antropologia, etnologia i prehistòria*, I. Barcelona, p. 207.
- Bosch Gimpera, P. (1923): "Els problemes arqueològics de la província de Castelló". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V. Castellón, 81-120.
- Bosch Gimpera, P. (1929): *Guía de las sección España primitiva, del museo del palacio nacional de la exposición internacional*. Barcelona.
- Castillo, A. del (1928): *La cultura del vaso campaniforme. Su origen y su extensión por Europa*. Barcelona.
- Castillo, A. del (1956): "El vaso campaniforme cordado en la península ibérica". *IV Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas* (Madrid 1954). Zaragoza, 445-458.
- Cura Morera, M. (1986): "Los vasos campaniformes cordados con decoración de Vil-la Filomena (Vila-real, Castellón) en su contexto europeo". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12. Castelló, 29-44.
- Cura Morera, M. (1986): "L'horitzó campaniforme antic als Països Catalans". *Fonaments*, 6. Barcelona, 97-128.
- Doñate Sebastián, J.M. (1983): "Esquema paleontològic de Vila-real". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LIX, nº 3. Castelló, 369-376.
- Esteve Gálvez, F. (1956): "Cerámica de cuerdas en la plana de Castellón". *IV Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas* (Madrid 1954). Zaragoza, pp. 543-556.
- Fletcher Valls, D.; Plá, E.; Llobregat, E. (1964): *La Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia)*. Excavaciones Arqueológicas en España, 42. Madrid.
- Gusi Jener, F. (1984): *Castellón en la prehistoria*. Castelló.
- Gusi Jener, F. (2001): *Castellón en la prehistoria. Memoria de los tiempos del ensueño*. Castelló.
- Harrison, R.J. (1974): "El vaso campaniforme como horizonte delimitador en el levante español". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 1. Castellón, 63-70.
- Harrison, R.J. (1977): *The bell beaker cultures of Spain and Portugal*. Massachussets.
- Martí Oliver, B. (1980): "El Eneolítico". *Nuestra historia*, I. Mas Ivars, Valencia, 125-150.
- Olària Puyoles, C. (1977): "Un hallazgo neolítico en Vila-real (Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4. Castellón, 295-298.
- Savory, H.N. (1950): "A influencia do povo "beaker" no primeiro periodo da idade do bronze na Europa occidental". *Revista de Guimaraes*, LX, 350-375.
- Savory, H.N. (1967): *Spain and Portugal*. Londres.

- Sos Baynat, V. (1922): "Una estación prehistórica en Villarreal". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III. Castellón, 394-398.
- Sos Baynat, V. (1922): "Importantes descubrimientos arqueológicos". *Heraldo de Castellón*, nº10247, 5 de septiembre. Castellón.
- Sos Baynat, V. (1923): "Una estación prehistórica en Villarreal". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, IV castellón, 99-105.
- Sos Baynat, V. (1924): "Una estación prehistórica en Villarreal". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V. Castellón, 49-51.
- Tarradell, M. (1962): *El País Valenciano del Neolítico a la Iberización*. Valencia.
- Traver, B. (1922): "Los hallazgos prehistóricos de Villarreal". *Las provincias*, 17 de septiembre. València.
- Tuixans Pedragrossa, J. (1923): "La estación prehistórica "Filomena" de Villarreal". *Anuario guía de la provincia de Castellón*. Castellón, p. 77.